

Дејан ЃОРЃИЕВСКИ

ПРИЛОГ КОН ПРОУЧУВАЊАТА НА КУЛТОТ НА СВЕТИТЕ ПЕТОЗАРНИЦИ И ИДЕЈНАТА ПРОГРАМА ВО СЕВЕРНАТА КУПОЛА НА МАНАСТИРОТ ТРЕСКАВЕЦ

Клучни зборови: *св. Петозарници, св. Евстратиј, Царски Деизис, Небесен Двор, Трескавец.*

*„Господи, помилуј ја мојата душа,
осквернавена со страстите на овој живот,
и прими ја исчистена со покајание и исповед,
затоа што си благословен за сите векови“*

Молитва на св. Евстратиј,
читана на саботна полуноќница

Апстракт: *Во текстот е направен преглед на досегашните сознанија за култот на Петтемина маченици од Севастија. Разгледани се спомениците во кои тие се јавуваат, како и местото коешто најчесто им се доделува во сликаната декорација на храмот. Нагласени се малубројните засебни претстави на св. Евстратиј, најкарактеристичните елементи на неговата иконографија, како и застапничката улога што му е доделена. Во контекст на таквата улога, ја толкуваме и програмата на северната купола во Трескавец, каде што се наоѓа неговата единствена засебна претстава во ѕидното сликарство, досега незабележана од истражувачите. Покрај различните толкувања на куполната програма, се определуваме за нејзината есхатолошко-сотериолошка содржина, а просторот на северниот и јужниот дел од егзонартексот го дефинираме како фунерарен.*

Според житието на св. Петозарници,¹ тие живееле во времето на царевите Диоклецијан и Максимијан. Во тоа време царевите разбрале за ширењето на христијанството во областите на Велика Ерменија и Кападокија, па ги назначиле суровите елини Ликиј и Агрикола за воени и цивилни намесници на регионот. Ликиј бил сместен

во Саталион, а Агрикола во Севастија, и оттаму соработувале во апсењата и измачувањата на христијаните. Евстратиј (на ерменски Кирусик), кој живеел како угледен граѓанин во воена служба, (дукс – скринариус) во Саталион, а по потекло бил од Араврак, гледајќи го мачењето на неговите собраќа, посакал и самиот да стане маченик. Сепак, за да ја провери божјата волја, тој преку својот слуга го пратил својот појас во олтарот на црквата во Араврак, и си дал завет дека ако презвитерот прв го види и земе појасот, тогаш божја волја е да се жртвува за верата, ако не, тогаш ќе продолжи во тајност да го шири христијанството. Појасот го зел токму презвитерот - Аксентиј, кој веднаш после настанот бил уапсен заедно со други христијани од градот и одведен во затвор. На денот на неговото судење кај Ликиј, Евстратиј дошол своеволно да ги пријави своите христијански убедувања и да страда заедно со презвитерот. Ликиј веднаш наредил да му се скинат воените чинови, дознавајќи дека Евстратиј цели 27 години служел во царската војска и му наредил гол да им се поклони на паганските богови. Евстратиј одбил и веднаш бил подложен на мачење: бил горен на оган, претепан и измиен со оцет по раните, но сепак, чудесно заздравил пред очите на мачителот и останатите христијани. Кога тоа го видел неговиот сограѓанин Евгениј, самиот се јавил дека сака да страда со Евстратиј. Преноќувајќи во темница, утредента ги пратиле во Никополис, облекувајќи им железни обувки со клинци од внатрешната страна за долгиот пат. Минувајќи низ Араврак, ним им се придружил Мардариј, прост човек – работник, кој ги оставил својата жена и двете деца за да страда со мачениците. Сите четворица повторно биле изнесени пред Ликиј. Прво бил погубен Аксентиј, и тоа во пуста гора, со сечење на главата. Потоа, со бодене и горење додека висел на дрво бил мачен и погубен Марда-

¹ *Bibliographica Hagiographica Graeca*, 646, 646a; *Patrologia Graeca* 116; Арх. Ј. Поповић, *Житија светих за децембар, 13 децембар*.

риј, а најпосле и Евгениј, на кој му биле отсечени јазикот и рацете и бил претепан до смрт. Истиот ден, додека вршел смотра на војската, Ликиј го здогледал младиот, убав и висок војник Орест, кој бил вешт со своето копје. Му наредил да се натпреварува во фрлање, но додека фрлал, Орест несакајќи си го открил приврзокот, крст што го носел околу вратот. Признавајќи дека е христијанин, Ликиј наредил да биде испрашуван заедно со Евстратиј, меѓутоа, утредента скоро сите војници изјавиле дека се христијани. Плашејќи се од бунт, тој ги испратил Евстратиј и Орест кај Агрикола во Севастиа. Патем Евстратиј разбрал од Орест за погубувањето на Аксентиј и за чудесното откривање на неговата глава од страна на презвитерите, на коишто гавран им покажал на кое дрво е главата на маченикот. Кога биле изведени пред Агрикола на судење, Евстратиј се истакнал со својата мудрост и ученост, цитирајќи ги античките физолозофи, и пак одбил да им се поклони на паганските богови. Поради тоа, првин Орест бил изгорен на вжештен железен кревет, а Евстратиј однесен во самица, за да биде погубен утредента. Тој напишал тестамент во кој го поделил имотот на Црквата, болните и на своите сестри, и посакал да биде закопан во Араврак, на местото Анализозора, заедно со Аксентиј, Евгениј, Мардариј и Орест. Тестаментот го дал на Власиј – епископот на Севастиа, а утредента, повторно одбивајќи да им се поклони на идолите, бил запален и погубен.

Св. Евстратиј, Аксентиј, Евгениј, Мардариј и Орест ја формираат групата на св. Петозарни маченици од Севастиа и се празнуваат заедно, на денот на погубувањето на св. Евстратиј, односно 13 декември. Врз основа на нивната хагиографија, како и според согледувањата од синајските претстави на нивните постхумни чуда (претежно на св. Евстратиј),² се претпоставува дека постоел нивни мартирин во Араврак.³ Постоеле и неколку капели кои им биле посветени – во цариградскиот манастир на Богородица „Извор на животот“⁴, на Хиос, Синај и Лавра на Св. Гора.⁵ Според

² Не е најден оригиналниот литературен извор за овие миракули, иако е очигледно дека постоел, cf. K. Weitzmann, *Illustrations to the Lives of the Five Martyrs of Sebaste*, *Dumbarton Oaks Papers* 33, Washington D.C. 1979, 108-112, fig. 28-39; N. Patterson Ševčenko, *The Posthumous Miracles of St. Eustratios on a Sinai Templon Beam*, *Byzantine Religious Culture. Studies in Honor of Alice Mary-Talbot*, Leiden – Boston 2012, 267-287.

³ Градот не е со сигурност лоциран. За можните локации, v. A. Bryer – D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus*, Washington D.C., 1985, 169-170, 175-177.

⁴ R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire*

словенските минеји се споменува уште едно чудо кое не е илустрирани на синајскиот примерок, а преку него е споменат и нивниот манастир близу Цариград, во местото Олимп.⁶ За ширење на нивниот култ секако е заслужен и т.н. Епилог од извесен Еузебиј од Севастиа, во кој се зборува за чудата на гробот на св. Евстратиј,⁷ како и светогорските манастири, кои чувале дел од реликвиите на св. Петозарници.⁸

Уживајќи голема популарност во византискиот свет, денес имаме огромен број нивни сочувани претстави. Веројатно најстарата е онаа од кр. на X век, од Менологот на Василиј II, како и уште неколку претстави во минијатури и иконопис од XI век.⁹ Тие често се претставуваат и во фреско-сликарството. Бројни се примерите од Кападокија (Кулецлар, Бели, Карабас, Каранлек, Елмали, Четириесет маченици и др.)¹⁰ и од Грција – св. Лука на Фокида,¹¹ Неа Мони – Хиос,¹² Манастир Дафни,¹³ Панагија тон Халкеон – Солун,¹⁴ Св. Никола Каснички и Панагија Мавриотиса – Костур.¹⁵ Нивната најрана претстава во Македонија е онаа од св. Пантелејмон – Нерези (1164), во северниот компартимент на нартексот, каде што е издвоен св. Орест, претставен како воин.¹⁶ Што се однесува до претставите во првата зона, тие во Македонија ќе бидат насликани само во Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино (1315-1317) и тоа на најисточниот дел од

Byzantin: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique III. Les églises et les monasteries, Paris 1969, 119.

⁵ D. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni on Hios vol. I*, Athens 1985, 142, n. 4-7.

⁶ Арх. Ј. Поповић, *13 децембар*; N. Patterson Ševčenko, op. cit., 274, n. 17

⁷ F. Halkin, *L'épiloque d'Eusèbe de Sévastèe à la passion de S. Eustrate et de ses compagnons*, *Analecta Bollandiana* 88, 1970, 279-283.

⁸ *Actes du Lavra I*, Paris 1970, 46, 114.

⁹ С. Габелић, *Представе Петозарних Мученика у цркви Светог Стефана у Кончи*, *Зограф* 29, 2002-2003, 193.

¹⁰ G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin: Les églises rupestres de Cappadoce, tome I*, 247, 401-402; tome II, 161-163, 275, 349.

¹¹ Th. Chatzidakis-Bacharas, *Les Peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Athens, 1982, 74 - 81.

¹² D. Mouriki, op. cit., 143-148.

¹³ G. Millet, *Le Monastère de Daphni*, Paris, 1899, 88.

¹⁴ Δ.Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παναγία των Χαλκίων*, *Θεσσαλονίκη* 1954, 55

¹⁵ Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά. Βυζαντινά τοιχογραφήα*, *Θεσσαλονίκη* 1953, 54b, 56, 83a-b.

¹⁶ I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, 71-72.

јужниот сид на наосот,¹⁷ во близина на олтарот, и покажуваат огромна иконографска сличност (особено ликовите на Авксентиј и Евстратиј) со нивните претстави од Грачаница (до 1320).¹⁸

Во втората зона, допојасни се нивните претстави во св. Никола Болнички (четврта деценија на XIV век), св. Богородица Болничка (ок. 1368), Мал св. Климент (1378),¹⁹ и можеби на западната страна на Григоријева Галерија во Св. Софија (ок. 1355)²⁰. Насликани се и во Богородичината црква во Кучевиште (до 1331 г.)²¹, во припратата на Лесновскиот манастир (1349),²² св. Стефан во Конче (до 1366)²³, св. Никола во Псача (1365-1371),²⁴ и св. Андреа на Матка (1389)²⁵, а веројатно биле насликани и во св. Ѓорѓи – Горен Козјак (ок. 1340 г.).²⁶

Нивната иконографија најмногу зависи од податоците што ги имаме од нивното житие. За жал, тие се малку, па веројатно затоа зографите често грешеле при нивното претставување. Сепак, генерално можеме да заклучиме дека Аксентиј се претставува како старец со побелена коса и брада, Евгениј како млад со штотуку никната брада, Орест како голобрадо момче, често во воена облека со копје во рацете и крст околу вратот, Мардариј со куса туника и карактеристична, шилеста или куполеста црвена капа на главата со волнени рабови, и Евстратиј со бела шамија (или капа) која му паѓа на рамената, карактеристична облека со две или три цилиндрични копчи од предната страна, често со ротулус во рацете и појас околу половината.²⁷ Од нивните житија знаеме со си-

гурност дека Орест бил војник, и затоа често се претставува во воена облека, издвоен од другите. Од друга страна, повеќето автори не ја спомнуваат воената служба на св. Евстратиј и тврдат дека тој бил дворски чиновник, писар од највисок ранг.²⁸ Меѓутоа, од житието е очигледно дека и тој бил во армијата, но не како војник, туку веројатно како благородник што работел во воената администрација.

Како што е забележано, Петозарниците скоро секогаш се прикажани заедно, а Евстратиј како нивни водач е најчесто прв или во средината на групата. Орест е прикажан само еднаш без другите – на енамот од Трезорот на св. Марко во Венеција,²⁹ додека Евстратиј е прикажан без другите на луксузните триптиси од слонова коска – Деизисите од Ватикан,³⁰ Венецијанската Палата во Рим³¹ и од Харбавил (Лувр)³², како и на оној на Четириесетте севастиски маченици од Ермитаж,³³ секогаш во придружба на светител од категоријата на светите војни.

Карактеристично е што св. Евстратиј е еден од ретките маченици на чиешто претстави скоро секогаш е потенцирана неговата припадност на повисоките општествени слоеви преку неговата об-

at Elason in Northern Thessaly, Athens 1992, 199-200, С. Габелић, op. cit., 191-192; 195-196.

²⁸ Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, 219; С. Габелић, op. cit., 191; О. Караѓиѓиќ, *Περί αλφαβητισμού, αιρέσεων, εικονογραφίας και πολιτικών φιλοδοξιών στα μολυβδόβουλλα του Νικηφόρου Βοτανειάτη (περ. 1001/2-1081)*, Βυζαντινά Σύμμεικτα 18, 2008, 98; N. Patterson Ševčenko, op. cit., 273.

²⁹ W. F. Volbach, *Gli smalti della Pala d'Oro, La Pala d'Oro, il Tesoro di San Marco*, Venice 1994, 59, pl. LV. 129; Ch. Walter, op. cit., 221.

³⁰ A. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X. - XIII. Jahrhunderts: Reliefs, Volume 2*, Berlin 1934, 34, no. 32a, b; N. Oikonomides, *The Concept of 'Holy War' and Two Tenth-Century Byzantine Ivories, Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis*, Washington, D.C., 1995, 71, 77; H.C. Evans - W.D. Wixom (ed.), *The Glory of Byzantium*, New York 1997, 131-132, pl. 79.

³¹ A. Goldschmidt - K. Weitzmann, op. cit., 33, pl. 10; R.S. Nelson, "And so, with the help of God": *The Byzantine Art of War in the Tenth Century*, *Dumbarton Oaks Papers* 65-66, Washinton D.C. 2011-12, 186-188 (со наведената литература).

³² A. Goldschmidt - K. Weitzmann, op. cit., 34-35, no. 33a-b; H.C. Evans - W.D. Wixom (ed.), op. cit., 133-134, pl. 80.

³³ A. Goldschmidt - K. Weitzmann, op. cit., 27, pl. 3; A. Cutler, *The hand of the master : craftsmanship, ivory, and society in Byzantium (9th-11th centuries)*, Princeton 1994, 30-32, 221; R.S. Nelson, op. cit., 188-189.

¹⁷ Б. Тодић, *Старо Назоричино*, Београд 1993, 77.

¹⁸ Idem, *Грачаница. Сликарство*, Београд-Приштина, 1988, 88, 103, сл. 72-73.

¹⁹ Ц. Грозданов, *Охридското сидно сликарство од XIV век*, Охрид 1980, 38, 146, 154.

²⁰ С. Габелић, op. cit., n. 34.

²¹ И. М. Ѓорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 132.

²² Ibid., 161, С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 200.

²³ Eadem, *Представе Петозарних Мученика у цркви Светог Стефана у Кончи*, 191-199; eadem, *Манастир Конче*, Београд 2008, 127 – 137.

²⁴ И. М. Ѓорђевић, op. cit., 174.

²⁵ J. Prolović, *Die Kirche des Heligen Andreas an der Treska*, Wien 1997, 95, 180.

²⁶ С. Габелић, *Представе Петозарних Мученика у цркви Светог Стефана у Кончи*, 195, n. 35.

²⁷ За иконографијата на св. Петозарници, cf. D. Mouriki, op. cit., 143-147; K. Weitzmann, op. cit., 99-111; Th. Chatzidakis – Bacharas, op. cit., 74-81; E.C. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa*

лека.³⁴ Како што веќе рековме, се работи за карактеристична наметка со две или три хоризонтални цилиндрични копчи и бела шамија, односно капа која често е падната врз рамењата. Ваков вид наметка може да сретнеме на неколку претстави на високодостојници од византиската уметност, кои им припаѓаат на различни, највисоки класи од административната хиерархија. Во таква наметка е облечен сакелариос Леон од Vat. Reg. Gr. 1, fol. 2v (ок. 940г.),³⁵ како и дворјаните од редот на проедрос околу Михаил VII Дука (1071-1078) на минијатурата од Coislin 79;³⁶ св. Димитрија како куропалатес од печатите на Никифор Воганијат (1074-1077)³⁷, но и Праведниот Јов од Псача (1365-1371).³⁸ Белата шамија од неговиот врат е исто така енигматична и сугерира на неговата мудрост.³⁹ Имено, во Елмали Килисе во Гореме – Кападокија (XI век), тој е претставен со бела капа со два краја што се врзуваат.⁴⁰ На ваков начин е претставен и заспаниот Аблабиус од циклусот на св. Никола од Св. Никола Каснички во Костур (ок. 1180)⁴¹, како и св. Леонтиј од Св. Јован на Патмос (крај на XII век)⁴². Поради тоа, белата шамија што е најчесто насликана на неговите портрети најверојатно ги претставува двата краја од капата што служеле за врзување.

Никаде не е прецизирано дека тој бил писар, па затоа толкувањето на ротулусот како симбол на неговата професија може да се толкува и како симбол на неговата ученост, елоквентност и ораторство.

³⁴ D. Mouriki, *Nea Moni*, 146; M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th - 15th Centuries)*, Boston – Leiden 2003, 97-98.

³⁵ C. Mango, *The Date of Cod. Vat. Reg. Gr. I and the Macedonian Renaissance*. Acta ad Archaeologiam et artium historiam pertinentia 4, Rome 1969, 121-126; H.C. Evans – W.D. Wixom (ed.), op. cit., 88-90, pl. 42.

³⁶ H.C. Evans – W.D. Wixom (ed.), op. cit., 207, pl. 143; M. Parani, op. cit., pl. 11.

³⁷ O. Караγιώργου, op. cit., fig. 14.

³⁸ Според нашите теренски белешки.

³⁹ За можните толкувања за овој иконографски детаљ, cf. Th. Chatzidakis-Bacharas, op. cit., 75 (се работи за појас што се споменува во житието на светителот); D. Mouriki, op. cit., 146, n. 6 (го доведува во врска капата на светителот од кападокиските цркви).

⁴⁰ G. de Jerphanion, Planches II, pl. 118. 2, Planches III, pl. 163. 2.

⁴¹ M. G. Parani, op. cit., 97, n. 179, pl. 94.

⁴² Eadem, loc. cit.; Ντ. Μουρίκη *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο*, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 14, Αθήνα 1989, 205-266, fig. 40.

Карактеристично е и честото грешење при претставувањето на ликовите на св. Петозарници. Така на пример, во Мал св. Климент, Мардариј е претставен без својата капа, во Богородица Болничка сите се претставени како млади и голобради, а веројатно биле претставени и во Св. Софија - Охрид, но со сигнатури на Персиските маченици.⁴³ Во Св. Андреа на Матка наместо св. Евстратиј е насликан св. Евстатиј од Плакида,⁴⁴ а слични иконографски грешки се правени во календарскиот циклус од Дечани и од црквата во Беренде.⁴⁵

Што се однесува до местото што им го доделуваат зографите во црковната декорација, тоа варира. Најугледна положба во македонските цркви тие имаат во Св. Ѓорѓи – Ст. Нагоричино (прва зона на источна страна на јужниот ѕид) и Св. Стефан во Конче (втора зона на источните столпци). Во останатите цркви во Македонија тие се претставени во нартексот – северен компартимент (Нерези), на западниот дел од јужниот ѕид (Св. Никола Болнички), северниот ѕид (Богородица Болничка), јужниот ѕид (Мал св. Климент), во северозападниот дел од наосот (Богородична црква во Кучевиште), на јужната страна од западниот лак на припратата (Лесново), јужниот ѕид од наосот (Псача), западниот дел од јужниот ѕид од наосот (Св. Андреа – Матка).⁴⁶

Почесното место што го имаат добиено тие во Нагоричино се должи пред се на нивната популарност како маченици од највисок ранг, но и на нивното застапништво во молитвите упатени кон Христос.⁴⁷ Од друга страна, местото што го имаат во Конче исто така не е случајно. Нивното сликање на столпците што ја држат куполата може да се толкува профилатички, како заштита за стабилноста на куполата со нивната издржливост, слично како што се прави со сместувањето на 40-те Севастиски маченици во тамбурите на куполите.⁴⁸ Во Конче е потенцирана и нивната фунерарна симболика, како застапници – претстојници за душата на ктиторот пред Христос.⁴⁹ Улогата на св. Петозарници како застапници во фунерарен контекст, С. Габелиќ ја препознава и во Ариље, Богородица Љевишка, Протатон, Грачаница, Лесно-

⁴³ С. Габелиќ, *Представе Петозарних Мученика у цркви Светог Стефана у Кончи*, 194, n. 34.

⁴⁴ Eadem, *Манастир Конче*, 132, n. 624.

⁴⁵ Eadem, *Представе Петозарних Мученика у цркви Светог Стефана у Кончи*, loc. cit.

⁴⁶ Cf. supra.

⁴⁷ Ibid., 196-197.

⁴⁸ С. Радојчиќ, *Темнишки натпис*, Узори и дела старе српске уметности, Београд 1975, 7-17.

⁴⁹ С. Габелиќ, op. cit., 197-198.

1. Поглед кон северната купола на Трескавец

во, Нерези и северозападната капела на Св. Лука – Фокида, на деловите од црквите кои служеле или како гробни капели, или како места за комеморација. Според неа, улогата што им е доделена е второстепена, додека како главни застапници се јавуваат светите војни и светите врачи.⁵⁰

Во овој контекст треба да ги истакнеме и анализираме набројаните примери на кои св. Евстратиј е претставен без другите од групата. Сите примери ја истакнуваат неговата застапничка улога, како посредник во молитвите, во придружба на некој свет воин. Така, на пример, на три од нив (триптихот од Museo Cristiano – Ватикан, Венецијанската палата во Рим и оној од Харбавил, денес во Лувр), тој е на страничните крила од централната претстава на Деизис, сцена која е најексплицитна илустрација на молењето за спас

⁵⁰ Таквата улога многу јасно е нагласена во охридските цркви од XIV век, cf. Ц. Грозданов, op. cit., 39-40.

на душата на нарачателот.⁵¹ Веројатно и воената кариера што се спомнува во житието на св. Евстратиј имала клучна улога во неговото вклучување во друштвото на најистакнатите свети војни – на Деизисните претстави од Ватикан и Рим тој е во друштво на св. Димитриј (исто така облечен како маченик), додека од Харбавил е во друштво со св. Арета (повторно како маченик). На триптихот со 40-те Севастиски маченици од Ермитаж,

⁵¹ Ch. Walter, *Two notes on the Deësis*, *Revue des études byzantines* 26, 1968, 311-336; idem, *Further Notes on the Deësis*, *Revue des études byzantines* 28, 1970, 161-187; idem, *Bulletin on the Deësis and the Paraclesis*, *Revue des études byzantines* 38, 1980; A. Cutler, *Under the Sign of the Deesis: On the Question of Representativeness in Medieval Art and Literature*, *Dumbarton Oaks Papers* 41, Washington D.C. 1987, 145-154; cf. и С. Смолчић – Макуљевић, *Царски Деизис и Небески двор у сликарству XIV века манастира Трескавац*, Трећа Југословенска конференција византолога, Београд – Крушевац 2002, 465, n. 10.

2. Хетимасија со Богородица Царица, Ангели и Цар Давид, манастир Трескавец

каде што на страничните крила повторно се илустрирани само светите војни, тој е во друштво на св. Евстатиј од Плакида. Гледајќи дека во средновековниот период св. Евстратиј, преку својата маченичка судбина и изведените чуда уживал углед како посредник – застапник за спас на човечкиот род, можеме поцелосно да ја согледаме и неговата улога во северозападната купола на манастирот Трескавец (ок. 1340).

Без претензија за подетална елаборација на проблемот на Царскиот Деизис и Небесниот двор, што секако заслужува посебна студија, ќе се обидеме да донесеме некои заклучоци врз основа на неколку нови согледувања за оваа проблематика. Како што е добро познато, во куполата на егзонартексот на Трескавец⁵² е насликан Христос

„Цар на Царевите“ во царска облека, со круна и сигнатура ΩΟΝ во нимбот (сл. 1). Во зоната под него е претставен подготвен престол - Хетимасија од злато, на кој денес се видливи само сината ткаенина и евангелие врз неа, пред него има перница за нозете, а од страните го чуваат ангели со скиптри.⁵³ Од десната страна, во молитвен став, приоѓа Богородица облечена како царица со крстови на наметката, а од левата уште еден царски лик, веројатно царот Давид (сл. 2). Зад нив се претставниците на деветте категории на небеските битија (херувими, серафими, тронове, власти, сили, господства, начела, ангели и архангели) кои ја сочинуваат небеската хиерархија, предводени од

⁵² За преглед на литературата за манастирот Трескавец, в. С. Коруновски – Е. Димитрова, *Византиска Македонија*, Скопје 2006, 256, п. 106.

⁵³ За значењето на Хетимасијата, в. P. Franke, *Marginalien zum Problem der Hetoimasie*, *Byzantinische Zeitschrift* 65/2, 1972, 375-378; A. L. Townsley, *Eucharistic Doctrine and the Liturgy in Late Byzantine Painting*, *Oriens Christianus* 58, 1974, 138-153.

3. Св. Евстратиј, манастир Трескавец (фото Д. Николовски)

седум ангели со сфери во рацете. Во зоната под нив, меѓу прозорците се претставени светители од категоријата на светите војни, облечени во благородничка облека, со поглед кон престолот и десната рака испружена кон него, додека во левата држат скиптри⁵⁴. Толкувањата на оваа сложена тема се содржани во нејзино идентификување како Небесен двор,⁵⁵ на кој му се надоврзува и есхатолошка компонента како алузија на Страшниот суд⁵⁶ и застапничката улога на светители-

⁵⁴ За можното толкување на овие предмети како оружје, cf. K.J. Dolmas, *The Representation of a Rare Weapon in the Chapel of St. Euthymios, Thessalonike*, Niš & Byzantium XI, 2013, 457 – 462.

⁵⁵ С. Радојчиќ, *Фреске Марковог Манастира и живот св. Василије Великог*, Зборник Радова Византолошког Института 4, Београд 1956, 216; idem, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 153-155.

⁵⁶ П. Мијовиќ, *Менолог*, Београд 1973, 138-140, 148-152.

⁵⁷ С. Смолчиќ – Макуљевиќ, op. cit., 463-472.

те,⁵⁷ како и литургиско влијание и поврзување на Христос Цар како евхаристична жртва.⁵⁸

Она што досега останало незабележано од истражувачите е присуството на св. Евстратиј во групата на насликаните војни, облечени како благородници (сл. 3). Односно, тој е регистриран како прикажан, но со убедување дека се работи за свет воин. Иако е потенцирано дека само облеката на оваа фигура се издвојува од останатите поради присуството на бела шамија околу вратот,⁵⁹ сличноста на неговото име со името на војинот св. Евстатиј од Плакида, кој е идентификуван и во Небесниот двор во Марков манастир, придонесло да не се потенцира оваа, според нашите сознанија, единствена претстава на св. Евстратиј без другите Петозарници во ѕидното сликарство.

Определувајќи ја причината за неговото „вметнување“ покрај светите војни во куполата, треба да ја согледаме сложената основа на куполната програма, која покажува извонредна едуцираност на зографите и би требало да ја исклучиме можноста дека се работи за „мешање“ на св. Евстратиј со св. Евстатиј. Како што веќе истакнавме, намерното издвојување на овој

светител, особено во претставата на Деизисот, како застапник за молитвите на луѓето е забележано во различни периоди.

Потребата од посредник во молитвите за спас на душата упатени кон Господ е потенцирана од повеќе автори.⁶⁰ Се разбира, најблиска до Христос за таа цел е Богородица,⁶¹ а потоа и Јован Кр-

⁵⁸ Ц. Грозданов, *Христос Цар, Богородица Царица, небесните сили и светите војни во живописот од XIV и од XV век во Трескавец*, Културно наследство XII-XII, Скопје 1988, 5-34 (= Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 132-150)

⁵⁹ М. Глигоријевиќ – Максимовиќ, *Сликарство XIV века у манастиру Трескавцу*, Зборник Радова Византолошког Института 42, 2005, 112; С. Смолчиќ – Макуљевиќ, op. cit., 470. Треба да напоменеме и дека св. Евстатиј се претставува со значително пократка и кадрави брада.

⁶⁰ Cf. Ch. Walter, *Two Notes on the Deësis*, 318-320.

⁶¹ Cf. I.M. Djordjević – M. Marković, *On the Dialogue*

стител, кои на тој начин ја формираат Деизисната група, како и патронот на црквата.⁶² После нив, особено е забележливо присуството на светите војни кои ја следат Деизисната тројка, како и св. Врачи и останатите првомаченици.⁶³ Улогата на светите војни како застапници и посредници за спас јасно се гледа во гробните параклиси во св. Неофит на Пафос, параклисот на Христос Хора – Цариград, капелата во Бачково, св. Петар Коришки, над гробовите во св. Димитрија во Пеќката Патријаршија и тн.⁶⁴ Уште еднаш ќе ја потенцираме и силната традиција од охридските цркви за прикажување на св. Војни како застапници зад Деизисните претстави.

За нивната застапничка улога имаме повеќе примери и во литературните извори: пред својата смрт св. Ѓорѓи го измолува благословот да им помага на луѓето во неволја;⁶⁵ св. Григориј Назијански во Хомилијата во чест на св. Теодор го повикува светителот без разлика дали „*стои со ангелските хорви до Господ*“ или „му се поклопува како верен роб“, да се моли за спас на луѓето, а по потреба, да се „*наметне со своите браќа маченици и заедно да молат*“, „како војник, да се бори за нив, *а како маченик, да го користи правото да зборува за благодат на своите служби*“ на земјата.⁶⁶ Во неговите Хомилии за 40-те Маченици, во Второто писмо тој зборува дека ќе ги положи своите родители близу до гробот на 40-те маченици од Севастија, за да станат (ро-

дителите) на Судниот ден со „оние исполнети со поголема доверба“ за кои знае дека „ќе завладеат, затоа што сум сведок на нивната храброст и вера пред Бога“.⁶⁷

Се чини дека токму групирањето на светите војни и вклучувањето во нивната група на св. Евстратиј, како што е направено и на Деизисните триптиси што ги наведовме, во северозападната купола на Трескавец ја акцентираат есхатолошката и сотериолошката функција на куполната програма и застапничката улога на светителите за спас на луѓето, а со тоа ја навестуваат и северната просторија на егзонартексот како можен фунерарен простор. Иако на прв поглед немаме Деизис во вистинска форма, односно Христос не е седнат на Престолот, доволно е што евангелието е положено таму, и со тоа се алудира на неговото присуство.⁶⁸ Отсуството на св. Јован, пак, може да се објасни со неговата замена во молитвениот гест на царот Давид, како творец на Псалмите според кои е направен Царскиот Деизис.⁶⁹ Очигледни се и врските со евхаристијата, односно доаѓањето на Богот да биде жртвуван.⁷⁰ Тука е всушност и главниот проблем околу точното дефинирање на програмата, затоа што и самите литургиски (евхаристични) текстови што се изговараат при Светата литургија имаат есхатолошки и апокалиптични елементи, односно, ја илустрираат доброволната жртва на Исус за спас на човечкиот род.⁷¹ Од друга страна, најдоцна од XIV век, и во самиот

Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art. Apropos of the Discovery of the Figures of the Virgin Mediatrix and Christ in the Naos of Lesnovo, Зограф 28, Београд 2000-2001, 13-48 (со наведената библиографија)

⁶² За односот меѓу верниците и фреските на кои им биле упатени молитвите, cf. S. Kalopissi – Verti, *The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception*, *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, Washington D.C. 2006, 107-134 (со наведената литература).

⁶³ Д. Филиповић, *Саркофаг архиепископа Никодима у цркви св. Димитрија у Патријаршији*, Зборник за ликовне уметности 19, Нови Сад 1983, 75–93; С. Габелић, op. cit., 197-198.

⁶⁴ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 76.

⁶⁵ Ibid., loc. cit.; D. Howell, *St. George as Intercessor*, *Byzantion* 39, 1969, 121-136.

⁶⁶ J. Leemans, *Gregory of Nissa. A Homily on Theodore the Recruit*, *Let Us Die That We May Live. Greek homilies on Christian Martyrs from Asia Minor, Palestine and Syria c.350-c.450 AD*, London 2003, 82-90.

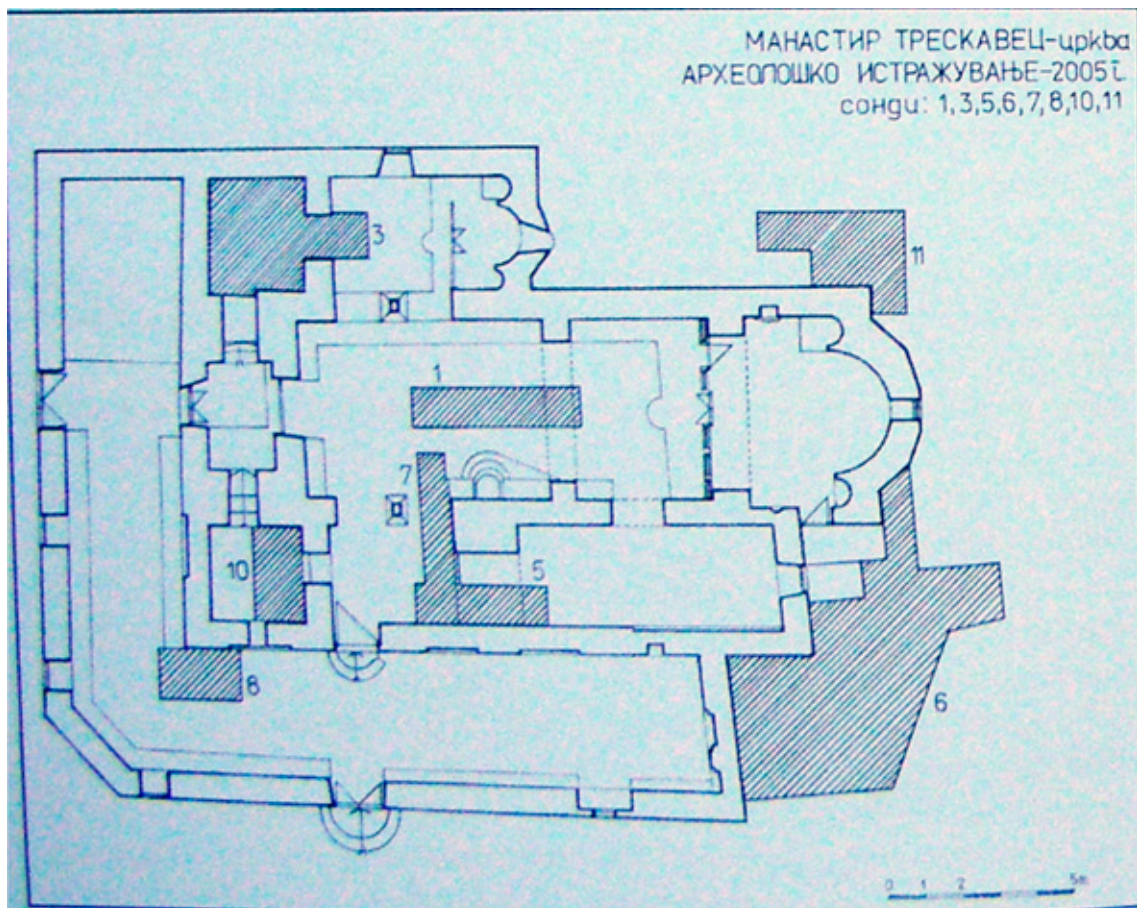
⁶⁷ *Patrologia Graeca* 46, 784.

⁶⁸ Ch. Walter, *L' iconographie des conciles dans la tradition byzantines*, *Archives de l'Orient Chrétien* 13, Paris 1970, 147-148.

⁶⁹ За замената на цар Давид со Јован Крстител, v. Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, Зограф 11, 1980, 87-92

⁷⁰ Ц. Грозданов, *Христос Цар, Богородица Царица, небесните сили и светите војни во живописот од XIV и од XV век во Трескавец*, 8-34.

⁷¹ Л. Мирковић, *Православна литургија II*, Сремски Карловци 1920, 59; за примерите од западните делови од црквите (најчесто нартекси), каде што јасно се надоврзуваат есхатолошките (поврзани главно со комеморација/панихида) со евхаристичните значења на сцените, cf. S. Tomeković, *Contribution à l'étude du programme du narthex des églises monastiques - XIe - première moitié du XIIIe s.*, *Byzantion* 58, Bruxelles 1988, 140-154; за улогата на нартексите во литургијата, како „земски“ дел од Црквата, cf. W.T. Woodfin, *Wall, Veil, and Body: Textiles and Architecture in the Late Byzantine Church*, *Kariye Camii, Yeniden / The Kariye Camii Reconsidered*, Istanbul 2011, 374-376; интересни забелешки за улогата на нартексот во литургијата на Велики Четврток, како и за потеклото на чинот на крштевањето во овој дел од црквата кај W. Tronzo, *Mimesis in Byzantium. Notes toward a*

4. План на основата на Трескавец со означените места на ископување (според Ј. Кеписка)

чин на Великиот вход како дел од литургијата, за време на Влегувањето на мистериите во олтарот, се прекинува херувимската химна и се започнува со комеморација на имињата на црковни и световни великодостојници и сл., во зависност од тоа за каква црква се работи (манастирска, катедрална и сл.),⁷² што уште повеќе го усложнува строгото толкување на некои сцени како чисто евхаристични или есхатолошки.

Она што би можело да ни послужи при дефинирањето на програмата на Царскиот Деизис е секако местото каде што е насликана сцената во црквата, како и начинот на претставување на заедничките елементи што се јавуваат и при есхатолошкото и при евхаристичното толкување на прикажаното. На пример, во Трескавец е прикажана Хетимасијата како престол - трон за седење, а не свечената трпеза на која Христос се жртвува, карактеристична за илустрирањето на Небесната или Архиепископската литургија во XIV век⁷³ и која

History of the Function of the Image, RES: Anthropology and Aesthetics 25, Washington D.C., Spring 1994, 61-76.

⁷² R.S. Taft, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Roma 1975, 227 – 234.

⁷³ За преглед на претставите на небеската литур-

би била посоодветен избор за стиховите што се изговараат за време на Великиот вход.⁷⁴

Иако се наброени веројатно сите псалми што влијаеле врз вообличувањето на Царскиот Деизис,⁷⁵ за согледување на апокалиптичниот карактер не треба да се заборава сместувањето на оваа тема на западните страни во црквите (сите се манастирски цркви во коишто западниот дел често се користи за комеморација или погребување на монасите)⁷⁶ – егзонартексот на Трескавец, запад-

гија, в. Т. Стародубцев, *Представа небеске литургије у куполи. Прилог проучавању*, Трећа Југословенска конференција византолога, 381-414.

⁷⁴ Л. Мирковић, *op. cit.*, 128-13; за најстар – преоден споменик со претставата на Небеската Литургија обично се наведува Панагија Олимпиотиса во Еласон, каде што наместо чесната трпеза е прикажана Хетимасијата на која и приоѓаат ангели, кои се уште не ја извршуваат литургиската служба, cf. E.C. Constantinides, *op. cit.*, 92-98; од друга страна, постои оправдана основа за нејзино подоцнежнo датирање (ок. 1344/45), cf. G. Velenis, *L'église Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos*, Zograf 27, 1998-1999, 103-112.

⁷⁵ М. Глигоријевић – Максимовић, *op. cit.*, n. 82-89, 92-98.

⁷⁶ Ќе посочиме само некои од делата што го разгледуваат развојот на западните делови од црквите во

ната фасада на Заум (1361)⁷⁷ и најкарактеристично – западната фасада од тремот на Перивлепта (1364-65), каде што подоцна ќе биде пресликана со претставата на Страшниот суд.⁷⁸ Марковиот манастир (1376-77) се издвојува композициски и локациски, затоа што тука целата прва зона е вклучена во Царскиот Деизис,⁷⁹ вклучувајќи ги

контекст на комеморативната и фунерарната функција: Л. Мирковић, *Православна литургија I*, Сремски Карловци 1918, 109-110; G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 40-58; 162-173; F. Bache, *La fonction funéraire du narthex dans les églises byzantines du XIIe au XIVe siècle*, Histoire de l'Art 7, 1989, 25-33; A. Parageorgiu, *The Narthex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus*, Hommage à la mémoire de Charles Delvoye, Brussels 1992, 437 – 438; S. Ćurčić, *The Twin-Domed Narthex in Paleologan Architecture*, Зборник Радова Византолошког Института 13, Београд 1971, 342-343; N. B. Teteriatnikov, *Burial Places in Cappadocian Churches*, The Greek Orthodox Theological Review 29/2, 1984, 143-148; R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Dumbarton Oaks Studies 25, Washington, D.C 1987, 97 – 100; idem, *Byzantine Funerary Architecture of the Twelfth Century*, Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира XII век, С. Петербург 2002, 9-17; I. Sinkević, *Western chapels in Middle Byzantine churches: Meaning and significance*, Старинар 52, Београд 2002, 89 – 90; V. Marinis, *Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople*, Dumbarton Oaks Papers 63, Washington D.C. 2009, 147-166. Cf. и J. Thomas - A. Constantinides Hero - G. Constable, *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Washington D.C. 2000, 135, 149 – 150, 699. За постарите примери, v. N. G. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athens 2000, 19-328; за постоењето на засебни капели (костурници) за погребување во манастирите, cf. M. Popović, *The Funerary Church of the Monastery of Žiča. A Contribution to the Study of Medieval Monastic Burials in Byzantium and Serbia*, Starinar LXIII, 2013, 173-190.

⁷⁷ Ц. Грозданов, *Охридското судно сликарство од XIV век*, 105-109.

⁷⁸ Ibid., 133-136; во меѓувреме е укажано и на постоењето на посебна целина со претстава на Христос Цар на Царевите, заедно со Богородица Параклиса и Старецот на Деновите, во св. Никола Цоца во Костур (1346 г.) cf. I. Σίσιου, *Μια άγνωστη σύνθεση στον Άγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριάς*, ΕΕΣΜ, Θεσσαλονίκη 2001, 511-536; idem, *Καλλιτεχνική Σχολή της Καστοριάς κατά τον 14 αιώνα*, Φλώρινα 2013, (необјавена докторска дисертација), 211-223 (авторот прави преглед на сите претстави на Царскиот Деизис и Небесниот Двор и повторно го актуелизира влијанието на исихазмот, велјќи дека не треба да се занемари фактот што Григориј Палама еднаш бил пуштен од затвор во 1343 г.)

и ктиторските портрети и нивното поисторудување со најславниот царски пар св. Константин и Елена, зад кои е св. Прокопиј.⁸⁰ Тоа е, всушност, најстариот споменик од новиот тип на Царски Деизис со Небесниот двор (т.е. во првата зона од црквата, почнувајќи скоро од самата олтарна преграда), а неговата близина до олтарскиот простор ги акцентира евхаристичните елементи на сцената. Истите елементи се забележуваат и во костурската црква св. Атанасиј на семејството Музаки (1383/84) и ќе продолжат да се развиваат во сликарството на Охридската архиепископија.⁸¹ Во костурската црква, сцената има и силно акцентирани апокалиптична конотација, преку цитатот од Евангелието според Матеј 25.34, испишан на отворената Библија што ја држи Христос. Овој текст не е разгледуван како можен извор за иконографијата на Царскиот Деизис со Небесниот двор,⁸² онака како што се прикажани во Марков манастир и поновите споменици, иако доста сликовито ја опишува сцената. Текстот од Евангелието гласи: „Тогаш **Царот** ќе им каже на оние што му се од **десната** страна: *Елате, благословени од Мојот Отец; наследете го царството, приготвено за вас од почетокот на светот*“. Не треба да напоменуваме дека десно од него, освен Богородица се и сите други фигури на свети војници и маченици, кои учествуваат во поворката.

⁷⁹ Ц. Грозданов, *Из иконографије Марковог манастира*, 83-93

⁸⁰ За ктиторските портрети во Марков Манастир и поврзаноста со Царскиот Деизис, cf. E. Dimitrova, *The portal to Heaven. Reaching the Gates of Immortality*, Niš & Byzantium V, Ниш 2007, 378-379; S. Bogevska, *Les peintures murales du monastère de Marko : un programme iconographique au service de la propagande royale*, <http://hicsa.univ-paris1.fr/documents/pdf/Monde-RomainMedieval/Bogevska%20Sa%C5%A1ka,%20publication,%20texte.pdf>; B. Cvetković, *Sovereign Portraits at Mark's Monastery Revisited*, Ikon 5, Rijeka 2012, 185-198; I. Sinkević, *Prolegomena of the Study of the Royal Entrances in Byzantine Churches: The Case of Marko's Monastery*, Approaches to Byzantine Architecture and its Decoration. Studies in Honor of Slobodan Ćurčić, Burlington 2012, 121-142.

⁸¹ За сликарството на оваа црква, најкомплетно кај N. Παζαράς *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη και η ένταξή τους στη μνημειακή ζωγραφική της Καστοριάς και της ευρύτερης περιοχής (Καστοριά, Μ. Μακεδονία, Β. Ηπειρος)*, Θεσσαλονίκη 2013, (необјавена докторска дисертација). За претставата на Царскиот Деизис, cf. Ibid., 290-310.

⁸² Неговата апокалиптична порака е нотирани од Цветан Грозданов, cf. Ц. Грозданов, *Охридското судно сликарство*, 109.

Согледувањето на ваквата идејно-тематска програма за спас на човечкиот род преку Деизисот и можната фунерарна намена на северозападната просторија од егзонартексот во Трескавец, можеме да ја надополниме и со натписот ΩΟΝ на Христос, кој се врзува со прапочетниот и вечен Седржител од Апокалипсата (Откр. 1.8), како и старозаветниот Господ.⁸³ Всушност, визијата на апостол Јован во неговото Откровение, и неговото видение на Исус од Судниот ден, како „Господар на земните цареви“ (Откр. 1.5), „облечен во долга облека до нозете и по градите препашан со златен појас“ (Откр. 1.13), како и „седумте ангели на седумте цркви (Откр. 1.20)“ (колку што е и бројот на ангелите кои држат сфери во Трескавец)⁸⁴, и неговото видение „на небото стоеше престол, и на престолот седеше Некој (Откр. 4.2)“, се чини дека можеме да ги препознаеме во вообличувањето на претставата од куполата.

Симболиката на програмата во куполата како Второ Христово доаѓање, каде што тој е претставен облечен како Цар, со подготвениот престол и ангелските редови, како и симболичната претста-

вата на Царскиот Деизис, во која се вклучени и застапниците – свети војни и маченикот Евстратиј, сите облечени како дворјани, можеме да ја наведеме како доста сигурен показател за фунерарната или барем комеморативна функција на егзонартексот на црквата. Во прилог на ваквата констатација одат и откриените гробови со последните конзерваторски работи од овој дел од црквата (Сл. 4).⁸⁵ Сондата бр. 3, која е поставена во северниот поткуполен простор на егзонартексот содржи три откриени гробови – најверојатно монашки, со датација од втората половина на XIV до почетокот на XV век, односно непосредно по живописувањето на егзонартексот.⁸⁶ Слични погребувања веројатно има и во јужната просторија (сонда бр. 10), со керамички наоди од крајот на XIV до почетокот на XV век.⁸⁷

Се уште не знаеме дали тука се погребувале само монаси, но сепак, оние кои се упокоиле во овој дел од црквата, биле свесни за Судниот ден и привилегираната позиција што ќе ја имаат, обезбедена од молитвите на нивните застапници, во кои го вклучиле и св. Евстратиј.

⁸³ С. Габелић, *Манастир Лесново*, 54, н. 353.

⁸⁴ За претставите на ангелите со сфери и нивното значење, cf. С. Mango, *St. Michael and Attis*, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 12, Αθήνα 1984, 39-62; G. Peers, *The Iconography of Archangel Michael on Byzantine Icons*, (необјавена докторска дисертација), McGill University, 1986, 22; Idem, *Subtle Bodies. Representing Angels in Byzantium*, London 2001, 203, n. 13.

⁸⁵ Л. Кепеска, *Манастирскиот комплекс Трескавец – Прилеп*, Македонски археолошки преглед 1, Скопје 2008, 321-328.

⁸⁶ Ibid., 322, сл.1,4.

⁸⁷ Ibid., 322.

Dejan GJORGJIEVSKI

**CONTRIBUTION TO THE STUDIES OF THE CULT OF FIVE MARTYRS FROM
SEBASTEIA AND THE PAINTED PROGRAM OF THE NORTHERN DOME
OF TRESKAVEC**

Summary

The cult of the Five Martyrs from Sebasteia is well attested among the Christian monuments of the Byzantine Empire. The leader of the group was st. Eustratios, a saint with a career as a doux, and a respectable orator. In the article, we have examined his particular iconographic features, as well as his appearances without the rest of the group. On the mentioned representations (all of them are ivory triptychs) he is included in the group of military saints, with a role given to intercede for human prayers. We believe that the role of St. Eustratios as intercessor can also be attested in the painted program of the northern dome of Treskavec monastery. In the

previous publications that threatened the problem of the iconography of the Royal Deesis represented in the dome, his representation was mixed with the one of the warrior saint St. Eustatios of Placis. However, it was not by chance that exactly the leader of the Five Martyrs was represented here without the rest of his companions. Therefore, we believe that the earliest representation of the Royal Deesis should be linked with the eschatological and soteriological message of the dome's painted program, and the subsidiary spaces of the exonartex should be connected with the monk's funerary activities.